प्रबोधनकार ठाकरेकृत

नवमतवादी माला

देवळांचा धर्म आणि धर्माचीं देवळें.

पुष्प १ले

किंमत एक आणा

मुद्रक व प्रकाशक

नारायण प्रभाकर वैद्य

श्रीदत्तात्रय छापखाना, ९९ रविवार पेठ,

पुणे शहर

देवळांचा धर्म आणि धर्माचीं देवळें

कोणतीहि वस्तु स्थिती अथवा कल्पना प्रथमतः कितीहि चांगल्या हेतूच्या पोटी जन्माला आलेली असली, तरी काळ हा असला इलमी जादूगार आहे की आपल्या धांवत्या गतीबरोबर त्या हेतूचे रंग आरपार बदलून, त्या वस्तूला स्थितीला आणि कल्पनेला सुद्धां उलटीपालटी करून टाकतो. पूर्वी स्तुत्य वाटणारी गोष्ट आज सर्वथैव निंद्य कशी ठरते, याचेंच पुष्कळांना मोठें कोडें पडतें. पण तें उलगडणें फारसें कठीण नाही. काळ हा अखंड प्रगमनशील आहे. निसर्गाकडे पाहिलें तरी तोच प्रकार. कालचें मूल सदा सर्वकाळ मूलच रहात नाही. निसर्ग धर्मानुसार कालगतीबरोबरच त्याचेंहि अंतर्बाह्य एकसारखें वाढतच जातें आणि अवघ्या १८ वर्षांच्या अवधींत तेंच गोजिरवाणें मूल पिळदार ताठ जवानाच्या अवस्थेंत स्थित्यंतर व रूपांतर झालेलें आपणांस दिसतें. काळाच्या प्रगतीच्या तीव्र वेगामुळें झपाझप मागें पडणारी प्रत्येक वस्तुस्थिती आणि कल्पना, ती जर दगडाधोंड्या प्रमाणें अचेतन अवस्थेंत असेल तर, प्रगमनशील डोळयांना ती विचित्र आणि निरुपयोगी दिसल्यास त्यांत काहींच चुकीचे नाही. जेथें खुद्द निसर्गच हरघडी नवनव्या थारेपालटाचा कट्टा अभिमानी, तेथें मनुष्याचा जीर्णाभिमान फोलच ठरायचा. जुनें ते सोनें ही म्हण भाषालंकारापुरती कितीहि सोनेमोल असली तरी जुन्या काळच्या सर्वच गोष्टी सोन्याच्या भावाने आणि ठरलेल्या कसाने नव्या काळाच्या बाजारांत विकल्या जाणे कधींच शक्य नाही. उत्क्रांतीच्या प्रवाहात वहाणीस लागलेल्या मानवांनी काळाच्या आणि निसर्गाच्या बदलत्या थाटाबरोबर आपल्या आचार विचारांचा थाट जर शिस्तवार बदलला नाहीं, तर कालगतीच्या चक्रांत त्यांच्या चिंधड्या चिंधड्या उडाल्याशिवाय राहावयाच्या नाहीत. निसर्गाचा न्याय आंधळा असला तरी कांटेकोर असतो. काळाची थप्पड दिसत नाही. पण त्याच्या भरधांव गतीपुढें कोणी आडवा येतांच छाटायला मात्र ती विसरत नाहीं. प्रवीण वैद्याची हेमगर्भ मात्रा वेळीं एखाद्या रोग्याला मृत्यूमुखातून ओढून काढील. पण निसर्गाचा अपराधी ब्रह्मदेव आडवा पडला तरी शिक्षेवांचून सुटायचा नाहीं. पूर्वी कोणेकाळीं मोठ्या पुण्यप्रद वाटणा-या किंवा असणा-या गोष्टी आज जर पापाच्या खाणी बनलेल्या असतील, तर केवळ जुनें म्हणून सोनें एवढ्याच सबबीवर त्या पापाच्या

खाणींचे देव्हारे माजविणें, म्हणजे जाणून बुजून काळाची कुचाळी करण्यासारखें आहे. अर्थात् असल्या कुचाळीचा परिणाम काय होणार, हें सांगणें नकोच.

काळाच्या कुचाळक्या करण्यांत हिंदु जनांनी दाखविलेला पराक्रम आज त्यांच्या सर्वांगीण अधःपातांत स्पष्ट उमटलेला आहे. आजचा हिंदु समाज `समाज' या नांवाला कुपात्र ठरलेला आहे. हिंदुधर्म हे एक भलें मोठें भटी गौडबंगाल आणि हिंदु संस्कृती म्हणजे एक

बिनबुडाचे पिचके गाडगे

या पेक्षा त्यांत विशेष असें काहींच नाहीं. उभ्या हिंदुस्थानांत दुर्गादेवी दुष्काळ बोकाळला तरी भटांच्या पोटापाण्याच्या प्रश्नाला भटेतरांच्या फाजील उदारपणामुळे कसलाच चिमटा बसत नाहीं. यामुळें धर्म संस्कृती संघटण इत्यादि प्रश्नांवर पुराणें प्रवचनांची तोंडझोड उठविण्याइतकी त्यांची फुप्फुसें अझून बरींच दणकट राहिलीं आहेत. म्हणून पुष्कळ बावळटांना अझून वाटतें कीं हिंदू समाज अझून जिवंत आहे. एकूण एक व्यक्ती द्वैतानें सडून गेलेली स्वच्छ दिसते, तरी `द्वैतांतच अद्वैत आहे' म्हणून शंख करणारे तत्त्वज्ञानीही काहीं कमी आढळत नाहींत. परंतु वास्तविक स्थिती विचारवंताना पूर्ण कळलेली आहे. `द्वैतांतच अद्वैत' अजमावण्याची भटी योगधारणा आमच्या सारख्या सुधारकांना जरी साधलेली नाहीं, तरी कालचक्राशीं हुज्जत खेळणा-या हिंदू समाजाचें भवितव्य अजमाविण्यासाठी ज्योतिषीबुवांचे पायच कांहीं आम्हाला धरायला नको. सभोंवार परिस्थितीचा जो नंगा नाच चालूं आहे. आत्मस्तोमांच्या टिकावासाठीं भिक्षुकशाहीची जीं कारस्थानें गुप्तपणानें सुरूं आहेत, आणि दिव्यावरच्या पतंगाप्रमाणें भटेतर लोक या कारस्थानांत जे फटाफट चिरडले जात आहेत, त्यावरून हिंदु समाजाचें भविष्य फारसें उज्वल नाहीं, असें स्पष्ट नमूद करायला या लेखणींस फार कष्ट होत आहेत. निराशाजनक अशाहि अवस्थेंत हिंदुसमाज जगविण्याचे कांहीं राजमार्ग आमच्या धर्मबांधवास सुचविणें हेंच वास्तविक प्रबोधनाचें आद्य कर्तव्य आहे. राजमार्गाच्या आमच्या सूचना इतर डळमळीत सुधारकांप्रमाणें

मोहरीएवढी गोळी आणि बालदीभर पाणी

अशा नाजूक होमिओपॅथिक मासल्याच्या केव्हांही नसणार. प्रबोधनाच्या सूचना म्हणजे थेट सर्जरीच्या (शस्त्रक्रियेच्या). पत्करल्या तर प्रयोग करून पहा. तात्काळ दुःखमुक्त व्हाल. नाहींतर होमिओपॅथिक गुळण्या, भटांचे संघटणीं काढे निकाढे, पुराणप्रवचनांच्या, लेक्चरबाजीच्या मलमपट्ट्या आणि पक्षोपपक्षांची वातविध्वंसक नारायण तेले आहेतच. बसा चोपडीत जन्मभर!

आमचा आजचा धर्म हा मुळीं धर्मच नव्हे. प्रचलित भिक्षुकशाही धर्म म्हणजे बुळ्या बावळ्या खुळ्यांना झुलवून भटांची तुंबडी भरणारें एक पाजी थोतांड आहे. या थोतांडाच्या भाराखाली अफाट भटेतर दुनिया माणूस असून पशूपेक्षांही पशू बनली आहे. त्यामुळें आमच्या सर्वांगीण हलाकीचें मूळ भटांच्या पोटांत आहे. त्यांच्या गोडबोल्या ओठांत नव्हे; हे शेंकडा दहा लोकांना पटतां पटतांच एक शतक काळाच्या उदरांत गडप झालें.

भटेतरांच्या धार्मिक गुलामगिरीच्या थोतांडांत देवळांचा नंबर पहिला लागतो. देवळांची उत्पत्ति ब्रह्मदेवाच्या बारशाला खास झालेली नाही. हिंदुधर्माची ही अगदी अलिकडची कमाई आहे. देऊळ हा देवालय या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. देवाचें जे आलय – वसतिस्थान – ते देवालय. आमचें तत्त्वज्ञान पहावें तों

देव `चराचर व्यापुनि' आणखी वर `दशांगुळें उरला'. अशा सर्वव्यापी देवाला चार भिंतीच्या आणि कळसबाज घुमटाच्या घरांत येऊन राहण्याची जरूरच काय पडली होती! बोरीबंदरवर उतरलेल्या नवख्या प्रवाशाला सभागृहांत किंवा ताजमहालांत जाण्याचा जसा प्रसंग येतो, तसा `चराचर व्यापुनि दशांगुळें उरलेल्या' देवाला सारें जग ओसाड चाकून हिंदूंच्या देवळांतच ठाणें देण्याचा असा कोणता प्रसंग ओढवला होता नकळे. बौद्ध धर्म हिंदुस्थानांतून परागंदा होईपर्यंत (म्हणजे इसवी सनाचा उदय होईपर्यंत) तरी भारतीय इतिहासांत देवळांचा कोठेंच कांहीं सुगावा लागत नाहीं. मग तोंपर्यंत आमचे हे हिंदु देव थंडीवा-यात कुडकुडत आणि उन्हातान्हांत धडपडत पडले तरी कोठें होते? विद्वान संशोधकांच्या मतें आर्यांच्या ऋग्वेदकाळाची गणना जास्तींत जास्त इसवी सनापूर्वी ७००० वर्षे धरलीं, तर इतकीं वर्षे हे आमचे मोक्षदाते देव देवळाशिवाय जगले तरी कसे आणि कोठें? आजचा त्यांचा देवळांतला थाट पाहिला, तर जिवंत माणसाला एक वेळच्या कोरड्या भाकरीची पंचाईत पण या देवांना सकाळची न्याहरी, दुपारी पंचपक्वानांचे भरगच्च ताट, पुन्हा तीन प्रहरी टिफीन आणि रात्री जेवण! याशिवाय दिवस सुना जायचा नाहीं. याशिवाय काकडआरत्या, माकड आरत्या, धूपार्त्या, शेजार्त्या, आहेतच. कोट्यवधि गोरगरीब हिंदूंना, विशेषतः धर्मश्रद्धाळु हतभागी अस्पृश्यांना थंडीच्या भयंकर कडाक्यांत गोणपाटाचें ठिगळहि मिळण्याची पंचाईत; पण आमच्या देवांना छपरीपलंग, मच्छरदाणी, गाद्यागिरद्यांशिवाय भागायचेंच नाहीं. खुशालचेंडू श्रीमंताप्रमाणे असल्या अखंड ऐश्वर्यात लोळणा-या देवांची स्थिती देवळें निर्माण होण्यापूर्वी कशी असावी, याची प्रत्यक्ष प्रदर्शने म्हणून तर भिक्षुकशाहीच्या आद्य शंकराचार्यांनी महारवाडे, मांगवाडे, धेडवाडे व भंगीवाडे निर्माण करून ठेवले असावेत काय? आमची खात्री आहे कीं, देवळें नव्हतीं तेव्हां आमच्या देवांच्या नशिबी महारामांगाप्रमाणेंच.

मसणवटीची कर्मप्राप्त राहणी

लागलेली असावी, या राहणींतून आपला उद्धार व्हावा आणि काकड-माकड आरत्यांचे आणि घंटानगा-याचें ऐश्वर्य आपणांस लाभावें, म्हणून आमच्या देवळ्या देवांनी भटांची खूप पायचाटी केली; तेव्हा भटांच्या वेदोक्त मेहरबानीनें त्यांना तुरुंग वजा देवळांतली भटमान्य राजविलासी राहणी लाभली.

देवळें आणि देव यांची आज कशीं विल्हेवाट लावावी याचा विचार करण्यापूर्वी, या दोन संस्था मूळ अस्तित्वांत कशा आल्या, याची रूपरेषा वाचकांपुढे ठेवणें जरूर आहे. यासाठी आर्यसंस्कृतीच्या जोडीनेंच इजिप्त आणि मेसापोटेमियाकडे परिणत होत असलेल्या सेमेटिक लोकांच्या संस्कृतीचा प्राचीन इतिहास आपण संक्षेपानें समालोचन केला पाहिजे. आर्यांप्रमाणेंच सेमेटिक लोक गुरेंढोरें पाळून, आज या ठिकाणीं तर उद्या त्या ठिकाणीं वसाहत करणारे धाडसी भटके होते. आर्यांनीं ऋग्वेद रचनेपर्यंत, म्हणजे निसर्गपूजनापर्यंत आपल्या धर्मविषयक कल्पनेची कांही तरी ठळक रूपरेषा अखली होती. पण सेमेटिक लोक धर्मविषयक कल्पनेंत इतके व्यवस्थित बनलेले नव्हते. आस्ते आस्ते ते निश्चित धर्मकल्पना बनविण्याच्या घटनेत होते. तथापि आर्य झाले काय किंवा सेमेटिक झाले काय, `धर्म' शब्द उचारतांच आज आपल्या ज्या कांही भावना होतात, त्या भावनांचा त्यावेळी दोघांनाही काही थांग लागलेला नव्हता. आर्यांनी पंजाब सर केल्यावर आणि त्यानंतर अनेक शतकें त्यांच्या धर्मकल्पनेंत देवळे घुसली नव्हतीं. त्यांच्या संघ-व्यवस्थेंत राजन्यांच्या (क्षत्रियांच्या) पाठोपाठ उपाध्यायांचा भिक्षुक भटांचा, वर्ग जरी निर्माण झाला होता, तरी देवळांची कल्पना कोणालाच स्फुरण पावलेली नव्हती. या बाबतींत इजिप्तकडच्या सेमेटिक व सुमेरियन संघांनीच प्रथमतः पुढाकार घेतल्याचे इतिहासावरून दिसते. इजिप्त आणि

मेसापोटेमियात शहरांची प्रथम वस्ती होऊ लागली. त्याचवेळीं प्रत्येक शहरांत एक किंवा अनेक देवळांचा उगम प्रथम झालेला आढळतो. हीं देवळे सामान्यतः राजवाड्यांनजीकच असत. मात्र देवळाचा घुमट राजवाड्याच्या घुमटापेक्षां विशेष उंच बांधण्यांत येत असे. देवळांचा हा प्रघात फिनीशियन, ग्रीक व रोमन शहरांतही पुढें पसरत गेला. इजिप्त आणि सुमेरप्रमाणेच आफ्रिका, युरप आणि आशियाच्या पश्चिम भागांकडे जेथे जेथ प्राचीन संस्कृतीचें पाऊल पडत गेलें, तेथें तेथें देवळांची उत्पत्ती प्रथमतः ठळकपणे इतिहासात दृष्टीस पडते. अखिल मानवाच्या उत्क्रांतीच्या व संस्कृतीच्या इतिहासांत देवळांची कल्पना ही अशी प्रथमच जन्माला आलेली आहे.

या सर्व देवळांत आंतल्या बाजूस एक देवघर किंवा गाभारा असे, त्यांत अर्धपशू व अर्धमानव अशा स्वरूपाची एक अक्राळविक्राळ अगडबंब मूर्ती बसविलेली असे. त्याच्या पुढें एक यज्ञकुंड असून देवाला द्यावयाच्या बळीचीं त्यावर कंदुरी होत असे. ही मूर्ती म्हणजे देव किंवा देवाचें प्रतीक म्हणून व देऊळ म्हणजे या देवाचे वसतिस्थान म्हणून मानण्यांत येत असे. देऊळ नव्हतें तोपर्यंत देव नव्हता. अर्थात त्याच्या सेवेक-यांचीही गरज नव्हती व उत्पत्तीहि नव्हती. पण देवळांत देव येऊन बसल्यावर त्याच्या पूजाअर्चेसाठी शेकडो भट आणि भटणी, तेलबत्तीवाले, झाडूवाले, कंदुरीवाले, धूपार्तीवाले, शेजार्तीवाले असे अनेक लोक निर्माण झाले. प्रत्येक जणाचा पेहेराव निराळा. लोकांतले शिष्ट लोकमान्य काय ते हे. आर्यांप्रमाणें, जो क्षत्रिय तोच ब्राह्मण, तोच गृहपती यजमान, वेळ पडेल तसें काम करणारा, ही पद्धत या लोकांत नव्हती, यांनी आपापला एक निराळाच ठराविक व्यवसायायाच संघ बनविला. भट म्हणजे भट. मग तो कंदुरी करायचा नाहीं. कंदुरीवाला निराळा. सारांश, प्रत्येकाने आपापली एक ठराविक धंद्याची जातच बनविली; आणि बहुजन समाजांतले पुष्कळ हुषार लोक देवळाच्या या बैठ्या परंतु किफायतशीर धंद्यात घुसले.

भटाचें काम दगड्या देवाची पूजा आणि यज्ञांतल्या कंदु-या यथासांग करायाच्या. हे यज्ञयाग दररोज न होता कांहीं ठराविक दिवशींच व्हावयाचें. लोकांची भटकी वसाहत-प्रवृत्ती आता बरीच शिथिल होऊन, त्यांना शहरवासाची चटक लागत चालली होती. सहा दिवस काबाडकष्ट केल्यावर सातवा दिवस विश्रांतीचा असावा, त्याचप्रमाणें वर्षातले कांहीं दिवस सण मानावे, अशी प्रवृत्ती होत गेली; आणि हे विश्रांतीचे किंवा सणाचे दिवस कोणते हें ठरविण्याचा मामला देवळांतल्या भटोबाकडे असे. तीथवार, सण, खडाष्टक, फडाष्टक इत्यादि भानगडी देवळांमधूनच लोकांना कळत असल्यामुळें, देऊळ म्हणजे त्या काळाचें चालतें बोलतें कॅलेंडर उर्फ पंचागच म्हटलें तरी चालेल.

पण आणखीही ब-याच गोष्टी या प्राचीन देवळांत घडत असत. लिहिण्याची कला याचवेळीं अस्तित्वांत आली होती. त्यामुळें शहरांतली व खेड्यापाड्यांतली हरएक गोष्ट समारंभ किंवा बरावाईट प्रसंग देवळांतच टिपून ठेवण्यात येत असे. देऊळ म्हणजे सार्वजनिक रिकॉर्ड हापीस. ज्ञानभांडारहि येथेंच. सणवारींच लोकांच्या टोळयांच्या टोळया देवळांत जात असत असे नव्हे, तर वाटेल त्या दिवशी वाटेल ती व्यक्ती कामासाठी तेथें एकेकटीही जात असे. त्या काळचे भटजी वैद्यकी आणि छांछुंही करीत असत. त्याची प्रवृत्तीही परोपकारी असे. त्यामुळें सर्वांना देऊळ म्हणजे एक मायघरच वाटे, काटा रुतला जा देवळात.

नवरा रुसला, जा देवळात

बायको पळाली जा देवळांत, दुखण्यातून उठला जा नवस घेऊन देवळांत, अशा रीतीने देवळांत हजारो भानगडी चालत असत. ब-यासाठीं देऊळ आणि वाईटासाठींहि देऊळच असा प्रकार होता. राजाच्या

राज्याभिषेकापासून तों नाठाळ नवतींच्या ना-याचें नाळयावर नकळत नापत्ता करण्यापर्यंत सगळया भानगडी देवळांतच होऊ लागल्या. आर्य संस्कृतीचा पगडा बसलेल्या हिंदुस्थानांत, इसवी सनाचा उदय होईपर्यंत, धार्मिक क्षेत्रांत नवजीर्ण मतांचे अनेक झगडे झाले व विचारक्रांतीची वादळें अखंड चालूं होतीं. आपमतलबी भिक्षुकशाहीनें नवमतवादाच्या प्रत्येक लहानमोठ्या चळवळीला ठार मारण्याचा प्रयत्न एकसारखा सुरूंच ठेविला होता. (ब्राह्मणांची भिक्षुकशाही एवढ्याचसाठी भूतलावर अवतरली आहे) सांपडेल त्या पशूचा यज्ञ, सोमरस प्राशन, गोमांस भक्षण येथपासून ऋग्वेदी आर्यांच्या आचार विचारात क्रांति होत होत, बुद्धोत्तर काळी बहुतेक हिंदू समाज `अहिंसा परमो धर्म'वाला निवृत्तमांस बनला होता. धर्म आणि ईश्वर विषयक कल्पनाहि पार उलट्या झालेल्या होत्या. परंतु स्थूल मानानें इसवी सनाच्या २-या ३-या शतकांपर्यंत हिंदू जनांत व हिंदुस्थानांत देवळे घुसलेली नव्हती. जीर्णमतवादी व आत्मवर्चस्वाभिमानी भटांच्या भिक्षुकशाहीनें नवमतवादी बौद्ध धर्माचा पाडाव करून, भटी वर्चस्व स्थापनेसाठी इसवी सनाच्या २-या ३-या शतकांत महाभारत, रामायणाच्या जुन्या आवृत्त्या मनसोक्त घालघुसडीच्या फोडणीनें फुगविल्या आणि मनुस्मृतीला जन्म दिला. पण त्या कालच्या कोणत्याही वाङ्मयांत देव आणि देवळें आढळून येत नाहींत. नाहीं म्हणायला, बौद्धधर्मी अशोक सम्राटाच्या अमदनीपासून बौद्ध भिक्षूंच्या योगक्षेमासाठीं आणि स्वाध्यायासाठीं ठिकठिकाणी मोठमोठे विहार, लेणी, गुहा, संघ मंदिरें हीं अस्तित्वांत आलेलीं होतीं. पुढें पुढें या संघ मंदिरांत महात्मा बुद्धाच्या मूर्ती स्थापन करून त्यांच्या पूजाअर्चा बौद्धांच्या हीनयान पंथाने सुरूं केल्या. हिदुस्थानांत देव-देवळांचा उगम शोधीतच गेले, तर तो या बौद्ध विहारातच बिनचुक सापडतो. नंतर इसवी सनाच्या ७-८व्या शतकात भिक्षुकशाहीचे उद्धारक आद्य शंकराचार्य यांचा अवतार झाला. त्यांनी शुद्धी करून संघटनांत सामील करून घेतलेल्या सिथियनांच्या उर्फ रजपूतांच्या पाठबळानें बौद्धांच्या भयंकर कत्तली करविल्या. त्यांच्या विहारांची नासधूस केली. उरल्या सुरल्या बौद्धांना देशधडीला लावले. लक्षावधि लोकांना मसणवटींत पार धुडकावले. या दुर्दैवी लोकांच्या नशिबाची माणुसकीहि हिराऊन घेण्यात आली. अशा रीतीनें हिंदुस्थानांत हिंदु समाजांत अगदी पहिल्यानेंच

आद्य शंकराचार्यानें अस्पृश्यता निर्माण केली

ठिकठिकाणच्या बौद्ध विहारांतल्या पवित्र वस्तुंचा आणि बौद्ध-मूर्तींचा उच्छेद केला आणि तेथें शंकराच्या पिंड्या थापल्या. कित्येक ठिकाणी तर बुद्धाच्या मूर्तींनाच थोडाबहुत फरक करून त्यांना शंकरमूर्तीचा बाप्तिस्मा दिला. अशारीतीनें बौद्ध विहारांचे रूपांतर शंकराच्या देवळांत झाले.

जोपर्यंत चिलीमच नव्हती तोपर्यंत गांजाची जरूर कोणालाच नव्हती. देवळांच्या चिलमी निघाल्यावर निरनिराळया देवांचा गांजा पिकवायला हिंदूंच्या तरल कल्पनेला कसला आयास? शंकराची देवळें निघतात न निघतात, तोंच गणपति सोंड हालवीत, मारूती गदा झेलीत, बन्सीधर कृष्ण मुरली मिरवीत एकामागून एक हजर. समाजबहिष्कृत पडल्यामुळे अस्पृश्य ठरलेल्या लक्षावधि लोकांनीहि आपल्या जिवाच्या समाधानार्थ म्हसोबा, खैसोबा, चेंडोबा असे अनेक ओबा देव साध्या दगडांना शेंदूर फांसडून निर्माण केले. आद्यशंकराचार्यांनी रक्तपाताच्या अत्याचारी पुण्याईवर पुनरुज्जीवित केलेली भिक्षुकशाही जसजशी थरारूं लागली. तसतशी जातिभेदाची आणि देवळांची पैदास डुकरिणीच्या अवलादीला बरें म्हणूं लागली. हिंदूंच्या देवळांची उत्पत्ति ही अशी झालेली आहे.

शंकराचार्यांनीं ब्राह्मणी धर्मांच्या पुरस्कारासाठी बौद्ध धर्माचा नायनाट केला. त्यांतल्या सुडाची नांगी इतकी भयंकर जहरी व खुनशी होती कीं, चालू घटकेपर्यंत बौद्धधर्माचा दिवसाढवळ्या अपमान व उपहास करीत आहे. हिंदुजनांच्या मनांत बौद्धद्वैषाचें पेरलेलें भिक्षुकशाही विष आज कसें थैमान घालीत असतें, हें वाटेल त्या बौद्ध लेण्यांत पाहून घ्यावें. वास्तविक या विहारांत किंवा लेण्यांत महात्मा बुद्धाचे बौद्ध भिक्षू `अहिंसा परमो धर्म'चें तत्त्वचिंतन आणि भूतदया क्षमा, शांति या सात्विक गुणांचा परिपोष व प्रसार करीत असत. शंकराचार्यांचा भिक्षुकी हात या विहारांवरून फिरतांच त्यांची खाडकन स्मशानें बनली. ते गरीब जनसेवक बौद्ध भिक्षू रसातळाला गेले. त्यांचा अहिंसावाद हवेंत वितळला. ताबडतोब प्रत्येक लेण्यांत एकेका उग्र देवाची अगर देवीची देवळें उगवली आणि त्यांना कोंबड्या बक-यांच्या कंदु-यांनी संतुष्ट करणा-या भक्तजनांच्या टोळ्या लाखांनी मोजण्याइतक्या फुगल्या. यावेळी अठरा पुराणांचीहि भटी-पैदास झालेली असल्यामुळें, हिंदू समाजातल्या व्यक्तीमात्राची नातीगोतीं जरी जातिभेदाच्या घरटांत वस्त्रगाळ भरडली गेली होती. तरी देवांच्या आणि देवींच्या गोतावळ्याची जाळीं सताड मोकाट सुटलेली होती. माणसांप्रमाणें

देवांच्याही मागें बायकामुलांचीं लचांडें

निर्माण झाल्यामुळें, पार्वती ही जरी जगन्माता – सा-या विश्वाची आई – असली, तरी ब्राह्मण कवीच्या कल्पनेच्या मुर्वतीसाठी तिचे गंजड शंकराशी लग्न लागून, कधी स्मशानांत तर कधी हिमालयांत, भैरव पिशाच्चादि सेवक गणांच्या संगतीत तिला संसार करणें भागच पडलें. सृष्टिविधात्या ब्रह्मदेवाला, सृष्टी उत्पन्न झाल्यावर, विष्णूच्या बेंबटांतून खेचून काढणा-या भिक्षुकशाहीनें असली देव देवींची गोतावळ्यांची लफडी इतकीं निर्माण केलेली आहेत की, त्याच्या वंशवेलांत सद्धर्माचाहि थांग आज लागणें मुष्किलीचें होऊन बसलें आहे. फार दूर नको. लोणावळ्याजवळची कार्ला लेणी पहा. ही वास्तविक बौद्धांची, तेथल्या त्या ओ-या, ते दिवाणखाने, ते स्तूप, सा-या बौद्धांच्या स्वाध्यायश्रमाच्या जागा. तेथें बाहेर एक देवी प्रगट झाली. तिचे नांव एकवीरा. हिला वेहेरची देवी असेहि म्हणतात. ही म्हणजे पांडवांची बहीण. हिच्यासाठीं भीमानें एका रात्रीत हीं लेणीं कोरून काढली. हिचा दुसरा इतिहास काय, तर ही रेणुका, परशुरामाची आई. स्वतः परशुरामच जेथे अमानुष क्रौर्याचा पुतळा व पुरस्कर्ता तेथे त्याची ही एकवीरा मातोश्री बोकडाच्या कंदुरीशिवाय भक्ताला कशी प्रसन्न होणार? चैत्री पौर्णिमेची कार्ल्याची जत्रा मोठी दांडगी. हजारो मराठे, कोळी, बरेचसे कायस्थ प्रभू वगैरे भटेतर लोक यावेळी तेथे नवस फेडायला जाता. नवसापायीं शेळयामेंढ्यांचे कळपच्या कळप फडशा पाडून हीं कार्ला लेणी रक्तांत न्हाऊन निघतात. जो प्रकार कार्ला येथें, तोच प्रकार इतर सर्व लेण्यांत. जेथे असले बोकडखाऊ देवदेवींचे देऊळ नाहीं, तेथे प्लेझर पार्टीसाठी जाणारे लोक सुद्धां कंदुरी केल्याशिवाय परत येत नाहीत. अहिंसावादी बौद्ध लेण्यांत अखंड सुरू असलेले हे `देवळी' प्रकार म्हणजे बौद्ध द्वेषाची परमावधीच नव्हे काय? सारांश, भिक्षुकशाहीचा प्रतिस्पर्धी विषयीचा द्वेष पिढ्यानपिढ्या टिकणारा असतो, हे विसरता कामा नये.

मनुस्मृति पुराणें आणि देवळे असा तीन पेडी फांस हिंदुसमाजावर लटकावून भिक्षुकशाही ब्राह्मणांनी आपल्या जातीच्या सवत्यासुभ्याचें सोवळें वर्चस्व आजवर टिकवून धरलेले आहे. या मर्मावर कोणी घाव घालतांच जात सुधारक दुर्धारक भटें सापांसारखी कां फुसफुसतात. याचें अझून ब-याच बावळट शहाण्यांना आणि भोळसट भटेतरांना मोठें आश्चर्य वाटतें. मनुस्मृति, पुराणें आणि देवळें या तीनच गोष्टींवर आज प्रत्येक भट जगत असतो. पण या तीनच गोष्टी म्हणजे अखिल भटेतर दुनियेच्या उरावर तीन प्राणघातक धोंडी आहेत. या तीन गोष्टी नष्ट करा. जाळून पोळून खाक करा कीं भिक्षुकशाही रसातळाला गेलीच! प्रदर्शनासाठी

तिचा वाळवून ठेवलेला नमुनाही हातीं लागणार नाहीं. पण हा सोन्याचा दिवस उगविण्यापूर्वी ब्राह्मणांनीं या तीन महापातकांबद्दल भटेतरांच्या मनावर डागलेली धार्मिक पापपुण्याची मोहिनी नाहीशी करणें फार कठीण काम आहे.

देवळांचा उपयोग पूर्वी प्राचीन काळीं कदाचित चांगला होत असेल. धर्मप्रसाराचें व धर्म रक्षणाचें कार्य या देवळांनीं किंवा त्यांतल्या धोंड्यादगड्या देवदेवींनीं आजपर्यंत काय केलें, ते इतिहासावरून दिसतच आहे. गिझनीच्या महंमदाच्या सोट्याचा तडाका सोमनाथाच्या टाळक्यावर पडेपर्यंत हिंदूंचे देव म्हणजे इंपिरियल बँकेचे बाप असावे, अशी पुसटशीसुद्धा कल्पना कधीं इतिहासाला आलेली नव्हती. त्यावेळेपर्यंत लघुरुद्र, महारुद्राची रात्रंदिवस अखंड बोंबाबोंब करणारे हिंदु आणि पराक्रमी राजे सोमनाथाच्या पिंडी खालच्या भुयारात संपत्ति सांठविण्याचा `धर्मवान' धंदा करीत असतील, हें महंमद गझनीला जसें बिनचूक कळलें, तसें फुटक्या कपाळाच्या सोमनाथालाहि कळलें नसावें असें वाटतें. म्हणूनच महंमदाच्या बजरंगी सोट्यांचे थाड थाड थाड एका मागून दोन तीन तडाके खाईपर्यंत त्याला आपल्यावरील प्रसंगाची कल्पना आली नाहीं.

कल्पनेचें मंदिर टाळकें.

तेच कडाड फुटल्यावर कल्पना तेथे राहणार कशी? आणि प्रामाणिक वेश्येप्रमाणें राहिलीच तर सोमनाथाला ती कळणार कशी? महंमद गिझनीच्या वेळेपर्यंत हिंदूंची देवळें म्हणजे अनंत भल्याबु-या त्रांगड्यांची पेवें बनलेली होती. हा वेळ पावेतों मुसलमान स्वारीवाल्यांना देव किंवा देवळें फोडण्याची कल्पना, खुमखुमी किंवा वेड मुळींच माहीत नव्हतें. देव आणि देवळें फोडण्याची चटक मुसलमानांना सोमनाथानें लावलेली आहे. सोट्यांच्या तीन दणक्यांत पिंडीखालीं जर अपरंपार द्रव्य आणि सगळया राजकारणी गुह्याचे कागदपत्र मिळाले, तर असल्या घसघशीत बोहाणीच्या जोरावर देवळें फोडण्याचा धंदा सर्रास चालू न करायला ते धाडशी मुसलमान मूर्ख किंवा हिंदु थोडेच होते? चालूं घडीचा मुसलमान देवळें फोडण्याचा व देव बाटविण्याचा प्रघात `पीछे से आयी और आगे बढी' असल्या वृत्तीचा केवळ `बं भोलानाथ' आहे. त्यापेक्षा त्यांत विशेष कांहीं नाहीं.

भिक्षुकशाहीचा भट म्हणजे धर्माचे संरक्षक. त्याचा पालनकर्ता, भट जिवंत तर धर्म जिवंत, भट ओंकारेश्वरावर गेला कीं धर्म तेव्हांच जाणार सोनापुरांत. `ब्राह्मण वर्गानेंच आजपर्यंत धर्म जगविला' ही भिक्षुकशाहीच्या प्रत्येक जहाल- मवाळ – गबाळ – टवाळ भटांची आरोळी. देवळें म्हणजे धर्मांचीं आगरें. धर्माची गंगा येथेच उगम पावते. त्या उगमावरच भटांचें आसन. देवळांत तर प्रत्यक्ष देव. सा-या विश्वाचा स्वामी. `चराचर व्यापुनी' आणखी वर जो `दशांगुळें उरला' ते हिंदूंच्या देवळांत जाऊन भरला. असल्या देवांचे कोण काय करणार? देव मनांत आणील अगर त्याचा कट्टा भक्त – देव मानवांतला जन्मसिद्ध सनदपट्याच्या दलाल भट – त्याला मनांत आणायला लावील, तर डोळयाची पापणी लवते न लवते तोंच सा-या विश्वाची होळी होईल, असा ज्या देवाचा पराक्रम. युद्धक्षेत्राच्या आणि संसाराच्या लढाया लढण्यापूर्वी प्रत्येक वीर या देवापुढें कापराची पोती जाळून त्याचा व त्याच्या ० (पूज्य) दलालाचा आशिर्वाद घेत असे. अशा त्या जगच्चालक सर्वपराक्रमी कर्तुमकर्तु अन्य कर्तुम सोमनाथावर ज्यावेळी महंमदानें सोटा उगारला, त्यावेळीं रजपूत राजांच्या घिसाड दक्षिणांवर टोणग्यांप्रमाणे चरणारे हे देवधर्म-संरक्षक भट होते कोठें? ते सारे पंचा सावरून आधींच सूंबाल्या करीत पळाले होते. सोमनाथ म्हणे मोठें जागृत कडकडीत दैवत. पण या दैवताचा कडकडीतपणा आणि जागृतपणासुद्धा ऐन प्रसंगी वायबार ठरला.

जेथें देवच स्वतःचें संरक्षण करू शकला नाहीं, तेथें भटांनी तरी का हकनाक प्राण द्यावे आणि भट दलालांच्या मार्फत राजकारणापासून तो जनानखान्यापर्यंतची दलाली देवाशीं - किंवा देवाच्या नांवावर करण्यास सवकलेल्या हिंदु राजांनी देवासाठी व देवळांसाठी काय म्हणून शस्त्र उचलावें? सगळीच जेथें बडवेगिरी, तेथें धर्माच्या पोकळ नांवासाठी आणि पापपुण्याच्या पाचकळ कल्पनेसाठीं कोण कशाला आपला जीव धोक्यांत घालतो? जोंपर्यंत प्रसंग आला नाहीं. तोपर्यंत लघुरुद्र, महारुद्र चालूं आहेच.

गचगचीत तूप पोळीचे ढीग

पानांवर आयते येऊन पडत आहेत आणि दक्षिणेच्या मोहरा पुतळयांनी कडोसरी तट्ट फुगत हे. तोंपर्यंत देवांचा आणि देवळांचा धार्मिक दरारा आणि भट दलालांच्या धर्म प्रवचनाचा खरारा! पण प्राणावर बेतली तर देवाला कोण पुसतो आणि देवळांसाठी कोण लेक रडतो! मानला तर देव नाहींतर धोंडा आणि मानलें तर देऊळ नाहींतर कुंटनखाना! देवाच्या मूर्तीसाठी आणि देवळांच्या कीर्तीसाठी प्राणार्पण करणारा एक तरी भट दलाल इतिहासांत कोण, दाखवून देईल, त्याला वर्षभर आमची माला फुकट देण्यात येईल. म्हणे ब्राह्मणांनीं धर्म जगविला!

आता या आमच्या धर्मांच्या देवळात कसला धर्म वावरत असतो, हे पाहिलें पाहिजे. मूर्तिपूजा अथवा प्रतीक पूजा `अनादिमध्यांतमनंतवीयम्' अशा परमेश्वर चिंतनार्थ उपयोगी पडणारें एक सुटसुटीत साधन म्हणून कांहीं काळ क्षम्य ठरेल व आजपर्यंत ठरलेंहि. परंतु देवळांतली ही मूर्ती म्हणजे देव नव्हे, केवळ धोंडा, भातुकलीच्या खेळांतल्या बाहुलीसारखी क्षुद्र वस्तू. ही वस्तुस्थिती पुजारी भटदलालापासून तों तिच्यापुढें कपाळें घासणा-या भक्तिणीपर्यंत सर्वांना स्वच्छ माहीत असते. असल्या धोंड्यांची पूजा प्रार्थना करून आत्मोन्नती होणें शक्य नाही आणि प्राणावर बेतली तर हा श्रृंगारलेला दगड स्वतःचें किंवा भक्तांचें मुळींच संरक्षण अगर तारण करूं शकत नाहीं, हे प्रत्येक हिंदुमात्राला कळत असूनहि देवळांतल्या घंटा बडवायला सांज सकाळ कोट्यवधि हिंदु काय म्हणून देवळांत जातात? बाप, आजे, पणजे गेले म्हणून जाता, का त्यांना एखादी गुप्त जादू अथवा मधुमुख विषघट असें कारस्थान त्यांना तेथें ओढून नेतें? हिंदु लोकांची देवळया देवांविषयी भावना जर अस्सल आणि आत्यतिंक प्रेमाची असती, तर हिंदुस्थानांत मुसलमानी बडग्याला एकहि देऊळ व एकहि देव खास बळी पडला नसता. अर्थात नाटकें, सिनेमा, तमाशांची थिएटरें हीं जशीं क्षणभर विरंगुळयाची ठिकाणें, करमणूकच्या करमणूक आणि पटला कांहीं उपदेश तर पटला, नाहीं तर जागच्याजागीं निसटला. यापेक्षा देवळांची विशेष किंमत हिंदु लोकांनी मुळीच बाळगलेली दिसत नाहीं. तरीहि देव देवळांविषयीं शाब्दिक प्रेमाचा हिंदु जिव्हेचा धबधबा पहावा तों त्याच्या धडधडाटापुढें गिरसप्पा नायगाराच्या कानठळया बसतात! हें काय भटबंगाल आहे?

हे भटबंगाल हिंदुस्थानच्या नकाशांत सांपडणारें नसून ते थेट भटांच्या पोटांत आहे. देवळांचा धर्म म्हणजे भटांच्या पोटापाण्याचें गुप्त मर्म आहे. या मर्माचें वर्म अफाट भटेतरांना कधींच उमगू नये, म्हणून भटांनी अठरा पुराणांची पैदास करून ठेवलेली आहे.

गीता व उपनिषदादि आचारविचार-क्रांतिकारक आणि सत्यशोधन ग्रंथ कितीहि असले तरी देवळांवर देह जगविणा-या या भूदेवांचा विशेष मारा या पुराणांवरच असतो. पुराणांचा पाचकळपणा प्रगट करण्याचें येथें प्रयोजन नाहीं. पुराणांच्या पचनीं पडलेला प्रत्येक प्राणी ईश्वर विषयक कल्पनेंत इतका पागल बनतो कीं,

दगड्या देवाच्या पायाऐवजीं भटाच्याच पायावर टाळकीं घासतो आणि त्याचे पाय धुतलेलें पाणी `पवित्र तीर्थ' म्हणून घटागटा पितो. देवळांत कथा, कीर्तने, पुराणें, प्रवचनें होतात पण.

सर्वांची झाप छिनाल भागवतावर

आणि पाचकळ पुराणांवर, या पुराणांच्या श्रवण मनन निदिध्यासाने हिंदु स्त्रीपुरुषांच्या मनांवर कसकसले घाणेरडे व विकृत परिणाम आजपर्यंत झाले. आज होत आहेत यापुढें होतील, याची नीटशी कल्पना राज्यकर्त्या इंग्रजांना आणि अम्मलबजावणी व न्याय चौकशी खात्यांवरच्या त्यांच्या ऐ.सी.एम. गो-या बृहस्पतींना होणेच शक्य नाही. म्हणूनच भटी पुराणांतून केलेल्या भटेतरांच्या बीभत्स नालिस्तीच्या दंशांच्या वेदना त्यांना भासत नाहीत. आणि एखाद्या जागृत सुधारक भटेतराने त्या वेदना व्यक्त करण्यासाठी उघड उघड जोडे पैजार करून भिक्षुकशाहीची शेंडी गदगदा हलविली, तर त्याचें खरें रहस्य अजमावण्याची या परक्या गो-या न्यायाधीशांना कांही भावनाच नसते. अर्थात त्यांच्या न्यायाचा काटा. धोब्यांच्या आडव्या उभ्या घावाप्रमाणे, पुराण-मंडणावर, म्हणजेच भिक्षुक भटाच्या जानव्यांत ब-याच वेळां अडकून पडतो. देवळांचे माहात्म्य पुराणांनीं वाढविले `पुराणें म्हणजे शिमगा' असे पुष्कळ विचारवंतांचे म्हणणें आहे. पुराणे म्हणजे शौचकूप, असे आमचे मत आहे. पुराणांत कांहीं गोष्टी चांगल्या आहेंत, असें काही भेदरट सुधारकहि म्हणतात. असतील शौचकूपांत पडलेल्या मोहरा. पुतळया ज्यांना उचलायच्या त्यांनी खुशाल उचलाव्यात. आम्ही त्यांचा हात धरूं इच्छित नाहीं. पुराणें म्हणजे शौचकूप ठरल्यावर त्यांच्या जिवावर जगणा-या देवळांत काय काय पातकांच्या गिरण्या सुरूं असतात. याची कल्पनाच केलेली बरी.

देवळें म्हणजे भिक्षुकशाहीच्या जन्मसिद्ध वतनी जहागि-या. देवळाशिवाय भट नाहीं आणि भटाशिवाय देऊळ नाही. असा एक सनातनी नियमच ठरून गेला. ह्यामुळें पुराणप्रसव्या भटांनीं देवळांचीं संख्या भरंसाट वाढविण्यासाठी देवांचीहि देवसंख्या वाढवीत वाढवीत ३३ कोटींवर नेऊन भिडविली. त्यात पुन्हा देवांमध्येहि श्रेष्ठ कनिष्ठपणाच्या जाती उत्पन्न केल्या. विष्णुपुराणात विष्णु श्रेष्ठ, बाकी देव लुच्चे. गणेशपुराणात गणोबा श्रेष्ठ, बाकी देव कुचकामी. देवीपुराणात देवी श्रेष्ठ, बाकी पुल्लिंगी देव सारे बदमाश, अशी देवतादेवतांतच लठ्ठालठ्ठी लावून दिली आणि प्रत्येक देवाच्या संप्रदायाचे निरनिराळे भक्तसंघ हिंदू समाजात चिथाऊन दिले. त्यामुळे प्रत्येक देवाचें देऊळ, या अहमहमिकेनें सा-या हिंदुस्थानभर देवळांचा मुसळधार वर्षाव सुरू झाला. निरनिराळे देव आणि भक्त यांच्या संप्रदायांत जरी आडवा उभा विस्तव जाई ना, तरी सर्व देवळांत भट मात्र अभेदभावानें देव मानवांतला दलाल म्हणून हजरच. बाप भट जरी रामाचा पुजारी असला तरी लेक-भट रावणाच्या पुजेला तयारच. शिवाय एकाच गावात एकाच देवीची अनेक देवळें निर्माण करण्याचाहि एक शिष्टसंप्रदाय पडला. शंकराची पिंडी जरी एकाच रंगाढंगाची असली, तरी सोमवार-पेठेंत देऊळ म्हणून सोमेश्वर. भसाड्या तळयावर देऊळ म्हणून भसाडेश्वर, बाळोबा पगडबंदानें बांधलें म्हणून बाळेश्वर, फाशीच्या वडाजवळ पिंडी सापडली म्हणून फांसेश्वर, असे शेकडो ईश्वर भटांनी निर्माण करून देवळापायीं आपल्या पोटापाण्याचा प्रश्न चबचबीत वंगणावर सफाईत सोडवून घेतला. काकतालीय न्यायानें पुजारी बनविलेल्या भटांची घराणीच्या घराणी त्या त्या देवळाचे वंशपरंपरागत वतनदार बनले. पुराणांच्या गुलामगिरीने पागल बनलेल्या हजारों भोळसट हिंदूंनीं देवाला गांवें, जमिनी, दागदागिने आंदण द्यावी. ती आयतीच पुजारी भटांच्या पदरी पडत. नांव देवाचें आणि गांव भटाचें. एका भटी संस्थानांतल्या देवस्थानाला सालिना २०-२५ हजार रुपयांचे वर्षासन आहे. त्यातले जेमतेम ७-७॥ हजार देवाच्या नांवानें कसे तरी कोठे तरी खर्ची पडतात. बाकीची रक्कम संस्थानाधिपतींच्या ढेकरांत गडप.

देवस्थानचे दागदागिने वार्षिक उत्सवाला मात्र देवळांत दिसतात. तेवढा दिवस पार पडला कीं, मग सा-या वर्षभर ते पट्टराण्या घट्टराण्यांच्या अंगावर पॉलिश होत असतात. कित्येक देवळांचा तर असा लौकिक आहे की, देवाला भक्तानें वाहिलेल्या मोग-यांचा हार तासाच्या आंत गमनाजी जमनाजीच्या बुचड्यांत गजयाच्या रूपानें अवतरतो.

मारूतीच्या बेंबटात टिळकांची मूर्ती

दिसण्याइतका किंवा दत्ताला बेफाम घाम सुटण्याइतकाच हा लोकोत्तर चमत्कार. यांत काय संशय? कित्येक देवळांतल्या देवांचे जमिन जुमल्यांचें उत्पन्न कोट्यवधि रुपयांचे असून, वार्षिक यात्रेचा खुरदा लाखाच्या खाली जात नाही. या मलिद्यावर किती लक्ष भटांची ऐदी पोटे रांजणासारखी फुगत असतात आणि त्यांच्या आपापसांतील यादवींमुळे कज्जेदलालीचा धुडगूस चालत असतो. याची कमिशनद्वारा चौकशी केली, तर भयंकर विलक्षण प्रकार उघडकीस येतील. फौजदारी गुन्ह्यांची गेली ५० वर्षांची रिकॉर्डे तपासली तर लक्षावधि सामाजिक व नैतिक अत्याचारांच्या जन्मभूमीचा व कर्मभूमीचा मान आमच्या हिंदूच्या देवळांच्याच माथी मारावा लागेल. सारांश धर्माची देवळे धर्माची देवळे म्हणून हिंदि कितीहि नाचत असले तरी आजच्या देवळांचा धर्म असा चमत्कारिक व शिसारी येण्याइतका गलिच्छ बनला आहे कीं त्या पुढें शंकराच्या पिंडीच्या उत्पत्तीची `पवित्र पुराणोक्त' पुष्कळच सभ्य ठरेल. या मुद्यावर विशेष स्पष्टोक्तीने लिहिण्याबोलण्याचा प्रसंग एकाद्या तापट माथ्याच्या भटेतरांवर न येता माबाप इंग्रज सरकारच्या एखाद्या कमिशनवरच येईल. तरच पवित्र भिक्षुकशाहीला सोनारानेंच काम टोचल्याचें सौभाग्य भोगायला मिळेल!

देवळांमुळे आणि त्यांतल्या देवामुळें हिंदू समाजाची आत्मिक उन्नति किती झाली हें भटभिक्षुकांच्या लठ्ठ दुलदुलीत पोटांवरूनच ठरवायचें असेल. तर आजचा हिंदु समाज अध्यात्मिक मोक्षाला पोचल्याची थेट पावती द्यायला कांहीं हरकत नाही. असल्या जीवनमुक्त समाजाला या स्वराज्याच्या आणि सहकार-असहाकराच्या दलामली हव्या तरी कशाला? दहा वर्षांपूर्वीपर्यंत राजकारणी त्रांगड्यांच्या जोरावर हिंदूंचे सर्वांगीण पुनरुज्जीवन आणि एकजिनसी संघटन करण्याची मिजास मारणारी भटें सुद्धां आज सामाजिक सुधारणेच्या तुणतुण्यावर आपल्या भिक्षुकी अकलेच्या छकड्या गाऊं लागली आहेत व देवळांनीं थेट परमहंस स्थितीला नेऊन भिडविलेल्या हिंदु जनांना हे राजकारणी आणि समाजकारणी नसते उपद्व्याप हवेत कशाला? पण ज्या अर्थी हे उपद्व्याप चालूं आहेत, त्या अर्थी नीति, न्याय आणि सामाजिक संघटणाच्या कामी हिंदूंची देवळें आणि त्यांतले देव म्हणून पुजलेले दगड धोंडे अखेर मातीमोल ठरल्याचेंच सिद्ध होत आहे. सोमनाथाच्या टाळक्यावर महंमद गिझनीचा लत्ताप्रहार पडल्यापासूनचा हिंदु देवळांचा इतिहास पाहिला तर गंजड गोसावडे, ऐदी भिकारी, उनाडटप्पू गुंड आणि पोटभरू भट यांची चंगळ उडवण्यापलिकडे या देवळांनी हिंदुधर्म, हिंदुसमाज आणि न्यायनीति यांच्या प्रगतीला सपशेल कुंठविण्याच्या कुंटणपणापेक्षां विशेष कांहींहि केलेले नाही, हेंच दिसून येते.

हिंदुस्थान दरिद्री झाला, मातीतून अन्न काढणारा शेतकरीवर्ग भिकेला लागला, देशी धंदे ठार मेले, मध्यम वर्ग नामशेष झाला, सुशिक्षित पदवीधरांची उपासमार बोकाळली इत्यादि इत्यादी वगैरे वगैरे आरडाओरड करण्यांतच राजकारणी अकलेच्या कवायती करणा-या ब्रह्मांड पंडितांनी हिंदुस्थानातील देवळांत केवढी पार संपत्ति निष्कारण अडकून पडली आहे आणि तिचा उपयोग देशोद्धाराच्या कामी न होतां, लुच्चा लफंग्या चोर जार ऐदी हलकटांच्या चैनीसाठीं कसा होत आहे. इकडे आतां कसोशीनें लक्ष देण्याची वेळ

आली आहे. दुष्काळानें कोट्यवधि लोक देशांत अन्नान्न करून मेले, तरी देवळांतल्या दगडधोंड्यांना शिरा, केशरीभाताचा त्रिकाळ नैवेद्य अखंड चालूच आहे. हजारो उमेदवार ग्रॅज्युएट तरुण उदरभरणासाठीं भया भया करीत फिरत असले, तरी अब्जावधी रुपयांचें जडजवाहीर व दागदागिन्यांनी देवळातल्या दगडधोंड्यांचा श्रृंगारथाट बिनतक्रार दररोज चालूच आहे. देशांतला शेतकरी कळण्याकोंड्याला आणि घोंगडीच्या ठिगळाला महाग होऊन देशोधडीला लागला, तरी देवळांतल्या भटसेनेच्या पोटाच्या चढत्या कमानीला तिळाएवढाही खळगा आजपर्यंत कधी पडला नाही. विद्येची चार अक्षरें शिकवा हो शिकवा, म्हणून शेकडा ९६ जिवांचा सारखा कंठशोष चालू असताही, देवळांच्या घुमटाखाली लाखो महामूर्ख भट गोसावडे, गंजड आणि टगे गंधभस्म रुद्राक्षांच्या पुण्याईवर पोट फुटून वांती होईपर्यंत परार्धावरी पल्ले धान्याचा बिबोभाट फडशा पाडीत असतात.

देवळांच्या छपराखाली ब्रह्मचा-यांचे वंश

किती वाढतात, पति नसतानाहि किती पतिव्रता पुत्रवति होतात, किती गोसावडे सावकारी करतात, किती गुरुमहाराजांचे मठ गोकुळकाल्यांत कटिबंध बुडतात. आणि किती पळपुट्या छंगी भंगी टग्यांचे थर तेथें खुशाल चेंडू प्रमाणें जमतात या गोष्टीची न्यायनिष्ठुरतेनें जर कस्सून तपासणी होईल, तर मुसलमानांनी देवळांवर घाव घालण्यापूर्वी किंवा बोल्शेविझमवजा विचारांची वावटळ उठण्यापूर्वी अभिनव विचारक्रांतीचा तरुण हिंदु संघ निराशेच्या झटक्यांत या देवळांची राखरांगोळी करायला अस्तन्या वर सावरून पुढें कधिं काळीं सरसावलाच, तर त्यांत आश्चर्य वाटायला नको. धर्मासाठी उभारलेल्या देवळांचा धर्म आज इतका सैतानी बनलेला आहे की, त्याचें उच्चाटण केल्याशिवाय हिंदु जनांचें अस्तित्व यापुढें बिनधोक टिकणें बरेंच मुष्किलीचें आहे. देवळें जर हिंदुधर्माची मंदिरें, तर तेथें अखिल हिंदु मात्रांचा प्रवेश अगत्य झालाच पाहिजे. परंतु, सामाजिक बाह्य प्रदेशांत भटांनी माजविलेला जातिभेद व जातिद्वेष या धर्ममंदिरातूनच उगम पावल्यामुळें, देवळें म्हणजे हिंदूच्या जातिद्वेषाची नरककुंडेच म्हटलीं तरी चालतील. स्वजातिवर्चस्वासाठीच जेथें भिक्षुकांनी देवदेवळांचे पर्वतप्राय दगडधोंडे आपल्या अचाट कल्पनेंतूनच प्रसविले, तेथें देवळ `हिंदुंची' म्हणून जरी मनांत मिरविलीं, तरी ती `भटांची खास मिरास' या भावनेनेच आजपर्यंत चालू आहेत. धर्माची गंगा देवळांत, देवळांचा गंगाराम भट, आणि भट म्हणजे सर्व हिंदु समाजाचा जन्मसिद्ध पिता, गुरु न्यायाधीश, मोक्षदाता आणि भूदेव. अखिल हिंदु जनांनीं आपलें सर्वस्व फुंकून देवळांच्या आणि देवांच्या पायांवर ओतलें, तरी देऊळ आणि देव यांचा खरा मालक भटच. त्यांच्याशिवाय देव कोणाचीच पूजा घेत नाही. कोणी आडदांड भटेतर बळेंच करूं म्हणेल तर देव ती मान्य करीत नाही. लागलाच तो भंगतो. त्याला दरदरून घाम फुटतो. त्याला इन्फ्लुएंझा होतो. मग तो नवसाला फळत नाहीं शेजारतीला निजत नाही. काकडाआरतीला उठत नाहीं. नैवेद्यांचें ताट चाटीत नाहीं. पालखीत बसत नाही. देवाला एकादी देवी असली तर तिच्याहि रंगमहालात जात नाही. विडा खात नाही, खाल्ला तर गिळत नाही आणि थुंकतही नाही, असा मोठा हाहाकार उडतो. पोटापाण्याची काळजी नसलेल्या भट-दलालांच्याहि तोंडचे पाणी पळतें! कित्येकवेळा तुरुंगातून निसटलेल्या बिलंदर कैद्याप्रमाणे देवळांतून देव पटकन नाहिंसा होतो आणि पूनवडीच्या पोटेश्वर एकदम पैठणच्या पटांगणात फडेश्वर म्हणून उपस्थित होतो, असल्या माथेफिरू देवदेवींना ताळयावर आणण्याचें सामर्थ्य अवघ्या विश्वात फक्त एकट्या भट भूदेवांच्याच हातीं असल्यामुळें, भटेतर हिंदुजनांचा देव आणि देवळांची राहणारा संबंध किती जवळ आणि किती लांब असावा हें ठरविण्याची मुखत्यारी देवळांच्या उत्पत्ति काळापासून सर्वस्वी `भटार्पण'च राहिली,

यांत कांही नवल नसलें, तरी त्यात भटेतर हिंदुंच्या गुलामी मनोवृत्तीचा इतिहास स्पष्ट चित्रित झालेला आहे.

गोळीला तुम्ही आणि पोळीला आम्ही

हा भटांचा `सनातन धर्म' त्यांनी आजपर्यंत पोटापाड मेहनत करून टिकविला आहे. समाज क्षेत्रांत भिक्षुकशाहीला जगद्गुरुंनी हिंदु हिंदुतच स्पृश्य आणि अस्पृश्य अशी `सनातनी' द्वैताची पोखरण घातल्यावर त्यांच्या दंडधारकांनी आणि `पवित्र' बडव्यांनी स्पृश्य भागांतहि भट भटेतर भेदाची रामरक्षा रांगोळी ओढून ठेवण्याचा जोरकस यत्न करण्यांत, या हिंदुब्रव देवळांचा प्रामुख्याने उपयोग करून घेतला आहे. भट भटेतर वादाची नरक नदी देवळांतूनच उगम पावलेली आहे आणि ज्यांना हा वाद अज्जीबात समूळ नष्ट व्हावा असें मनापासून वाटत असेल, त्य सर्व विवेकवादी स्पृश्या-स्पृश्य हिंदुजनांनी आपल्या कडव्या निषेधाचा पहिला घाव या देवळांवरच घातला पाहिजे. देवळांचे महात्म्य सफाई नष्ट झाल्याशिवाय हिंदू समाजाच्या गुलामगिरीला कारण झालेल्या व होणा-या द्वैत भावनेचा या हिंदुस्थानातून बीमोड होणार नाही.

मूर्तिपूजा बरी की वाईट, खरी का खोटी, तारक का मारक इत्यादि मुद्दे जरी बाजूला ठेवले तरी, देवळांतल्या देवांत कांहीं तरी विशेष देवपणा असणें आणि तसा तो अकिल्मिष भासणे अगत्याचें आहे. देवाचिये द्वारी। उभा क्षणभरी।। तेणें मुक्ती चारी, साधियेल्या ।। अशा भावनेचे अभंग कवनांत कितीहि गोड वाटले, तरी ते हिंदु देवळांच्या व देवांच्या बाबतींत शब्दशः भंगतात. शिवाय `द्वारी' `क्षणभरी उभा' राहणारा व राहण्याची शिफारस करणारा कवि मनाने भटी महात्म्याचा गुलामच असल्यामुळे देवळांच्या आंत देवांचे काय काय रंग ढंग चालू असावे याची त्या बावळटाला काय कल्पना असणार आणि कोणी करून दिलीच तर ती त्याला काय पटणार? देवळांत गेले की मग क्षणभर तापांतून मुक्त व्हावें, शांत व्हावें, घटकाभर जगाला विसरावें आणि देवाच्या चरणावर मस्तक ठेवून परमेश्वरी सृष्टीच्या अनंतत्वात विलीन व्हावें, असा अनुभव येण्याइतकें या देवांच्या मूर्तीत काय असतें? जो माणसांचा थोट तोच देवांचा थाट. ज्या माणसांच्या चैनीच्या गोष्टी त्याच देवांच्या, माणसांच्या भावना त्याच देवांच्या भावना. माणसांना थंडी वाजते, देवांना वाजते. गावात उन्हाळा कडकला की देवाला पंखा सुरू झालाच.

शंकराच्या पिंडीवर गळणीचें गाडगे

लटकलेंच. माणसांचा जनानखाना, देवांचा जनानखाना. भोजनोत्तर माणसांची वामकुक्षी, देवांनाहि तीच संवय, माणसें रात्री निजतात, देव सुद्धा शेजारती होतांच पलंगी पहुडतात. मग सकाळच्या काकड आरतीपर्यंत देव जागे व्हायचे नाहींत. सारांश, माणसांच्या सर्व भल्याबु-या विचार विकारांचा आरोप या दगड्या देवांवर होत असल्यामुळें, देव आणि माणूस यांतल्या भेदाची रेष युक्लीडच्या रेषेप्रमाणें `रुंदीशिवाय लांबी' अशा `समजून चाला'(Take it for granted) धर्तीचीच झाली आहे. `जसा भक्त तसा देव' हें सूत्र वाचाबोलायला छान सुटसुटीत खरें, पण त्यामुळें ईश्वरविषयक भावना, धर्मविषयक आदर आणि नीतिविषयक चाड यांत माणसांची मनोवृत्ति खिळखिळी होऊन बसली आहे, याकडे दुर्लक्ष करून भागणार नाही.

अशाहि खिळखिळ्या भावनांच्या अवस्थेंत, देव म्हणजे हिंदुजनांचें देव आणि देवळें म्हणजे हिंदुजनांचीं देवळें. त्यांत नहिंदुंचा संबंध नाही हा सिद्धांत गृहीत धरला, `हिंदु' म्हणविणा-या प्रत्येक स्त्रीं पुरुषाला, मग ती ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असो. महार, मांग, धेड, अस्पृश्य असो नाहीतर शुद्धीच्या मार्गानें परावर्तित झालेली असोत. त्या प्रत्येकाला हिंदु देवळांत जाऊन तेथल्या हिंदु देवांची यथाभाव यथासाहित्य स्वतः पूजा करण्याचा, निदान त्या मूर्तीच्या चरणांवर मस्तक टेकण्याचा धर्मसिद्ध अधिका असलाच पाहिजे. हा अधिकार जेथेंजेथें नसेल, लौकिकी व्यवहारांतले जातिभेद, मतभेद, आचार-विचारभेद जर देवळांतहि धुडगूस घालीत असतील, आणि `अनाथाचा नाथ होसी तूं दयाळा' अशा देवापुढेंहि जर आमचा माणूसघाणेपणाचा उकिरडा सदैव पसरलेला रहात असेल तर कोणाच्याहि मनोभावनांची पर्वा न करतां, कडवे सुधारक (radical reformer) या नात्यानें लोकशाहीची शपथ घेऊन, आम्ही स्पष्ट म्हणतों कीं, ही देवळें नसून सैतानखाने आहेत. हिंदूसंघातल्या माणसामाणसांतच असली दुस्मानी सुलतानी गाजविणा-या देवळांच्या पुरस्कर्त्यांच्या शुद्धि संघटणाच्या वल्गना किती दांभिकपणाच्या आणि लुच्चेगिरीच्या आहेत याचा वाचकांनीच विचार करावा.

सध्या लोकशाहीचें वारें वाहात आहे. व्यक्तिमात्राच्या स्वातंत्र्याला विरोध करण्य.च ज कोणाचीहि प्राज्ञा नाही. अशा वेळी हिंदु देवळांतही लोकशाहीची वावटळ घुसणें अगत्याचें आहे. राजकीय स्वातंत्र्याच्य वग्लना करणारांनीं इतर सर्व क्षेत्रांतल्या गुलामगिरीची आणि गुलामगिरीप्रवर्तक सर्व संस्थांची राखरांगोळी केली पाहिजे. हिंदुसमाजांत माणुसघाण पसरविणा-या देवळांची विल्हेवाट लावण्याचे तीन मार्ग आम्ही हिंदुजनांना सुचवीत आहों.

पहिला मार्ग बहिष्काराचा. हा लिबरली बिरबलगिरीचा `मवाळी' मार्ग आहे. हिंदूच्या देवळांत भटांशिवाय हिंदूच्या प्रवेशाच्या व पूजनाचा धर्मदत्त अधिकार जर लाथाडला जात असेल, तर ती देवळें `हिंदूंची' नव्हत, ती सैतानाचीं स्मशानमंदिरे समजून त्यावर बहिष्कार टाकावा. त्यांन आजपर्यंत फाजील दानधर्मावर जगविल्याच्या मूर्खपणाबद्दल एक सणसणीत तोंडात मारून घ्यावी आणि यापुढें त्यांना जगविण्याचा किंवा नवीन देवळांच्या पैदाशीचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रयत्न न करण्याविषयीं `आईची शपथ' घ्यावी. हा उपाय खरा. पण त्यातहि एक उपाय आहे. या पयानें देवळांचे पापी डोल्हारे जमिनदोस्त होण्यास कालावधि लागेल, आणि तोंपर्यंत हिंदुंच्या जिवनांत अधिकाधिक किडे पडण्याचा क्रम मात्र मुळींच बंद पडणार नाहीं. दूरदृष्टी भटांनी प्रत्येक देवस्थानाची गंगाजळी इतकी तुडुंब ठेचून भरलेली आहे कीं, सा-या भटेतर दुनियेने देवळांवर जरी बहिष्कार घातली, तरी देवळांचा `वर्णाश्रनी' सनातन सवता सुभा भटजात बिनबोभाट आणखी दहा शतकें चालवील. अखिल ब्राह्मणेतर जरी निसर्गं धर्मानुसार आपल्या मातेच्याच उदरी जन्मत असली, तरी एकटी ब्राह्मण जातच फक्त ब्रह्मदेवांच्या तोंडातून जन्मलेली असल्यामुळे, त्या चार तोंड्या सृष्टी विधान्याची सारी इलमबाजी ब्राह्मण जातीतं बिनतोड धगधगत असते. अशा इलमी जातीच्या सवाई ब्राह्मणदेवांना असा नाहींतर तसा पेंच घालण्याच्या कामीं कोण मानवाचा का विरोध करूं शकेल? जुने देव आणि जुनी देवळें किफायतशीर होणार नाहींत, या दूर धोरणाने, त्यांनी अतांपासूनच नव्या धर्तीच्या देवळाचा उपक्रम सुरू केला आहे. आज जे पुतळे दिसत आहेत, नवीन नवीन बनत आहेत, आणि त्यापायीं जनतेचे लक्षावधि रुपये कायदे ठाकठीक चापातून बिनबोभाट दडपले जात आहेत, त्याकडे किंचित विचारपूर्वक पहा, म्हणजे आमच्या शंकेची मुख्खी समजून येईल. आज मुंबईच्या बॅकबेवर दिसणारे साखळ दंडाचे चार खांब थोड्याच वर्षांत टोलेजंग देवळांत रूपांतर पावतील, आणि बाबूलनाथी घुमटाच्या उंचीशी स्पर्धा करणा-या त्या

देवळांतल्या टिळकेश्वर भक्तांच्या नवसाला २४ तासांतून ४८ वेळ भसाभस प्रसन्न होऊ लागेल. तात्पर्य, बहिष्काराचा हा मार्ग दिसतो तितका खटकेबाज उपायाचा नव्हे.

दुसरा मार्ग वहिवाटीला धाब्यावर बसवून, किंबहुना वहिवाटीचा चेंदामेंदा करून हिंदुत्वाच्या ठळक सबबीवर अखिल हिंदु जनांनी देऊळप्रवेशाचा आणि देवपूजेचा अधिकार धिटाईने बजावावा. वहिवाट ही रूढींचीच सख्खी बहीण, तिची पर्वा षंढ, गुलाम आणि मूर्ख यांनीच करावी `आम्ही हिंदू आहोत. आम्हांला देवळात शिरून देवदर्शन घेण्याची परवानगी देता कां हो,' म्हणून लेखी तोंडी आर्जव वेंगाडणी करणा-या उमरावतीच्या हिंदूत आणि `आम्ही स्वराज्याला पात्र आहोंत, आम्हाला देता का हो स्वराज्यः' म्हणून कॉंग्रेसी वेंगाडणी करणा-या हिंदी लोकांत काय फरक! स्वराज्याचा प्रश्न माशांने गिळलेल्या माणकाचा, तर देवळाचा प्रश्न भटाने गिळलेल्या धर्माचा. धर्मात सरकार हात घालीत नाहीं, अशी एक गैर समजूत रूढ आहे. धिटाईने देवळांत प्रवेश करण्याच्या अगर देवपुजेच्या बाबतींत जर भटांच्या बाजूने सरकारी कायदा आडवा येत असेल, तर भटेतर अखिल हंदुजनांच्या हिंदुत्वाचा तो अपमानच होय. असा अपमान सहन करण्यापेक्षां सत्याग्रह करून मेलेले काय वाईट? मात्र, हा निर्वाणीचा प्रश्न दगड्या देवदेवींची पूजा करण्यास हापापलेल्या अंधश्रद्धाळू हिंदुंचाच आहे. नवमतवादी सुधारकांना देवदेवळांची गुलामगिरी यापुढे साफ नको आहे.

कोणत्याही गोष्टींचे प्राचीनत्व मानवी प्रेमाशी घट्ट चिकटून बसते. ती गोष्ट त्याज्य असली तरी मग तिचा त्याग करणे माणसाच्या जिवावर येते, पण त्यागाशिवाय कोणत्याही बाबतींत प्रगति होणे शक्य नाही. हा सनातन निसर्ग धर्म आहे. अर्थात हिंदु समाजाला हिंदु समाज म्हणून इतर मानव वंशाच्या चढाओढींत मर्दाप्रमाणे टिकाव धरावयाचा असेल, तर सामाजिक संघटनेत द्वैताचे व द्वेषाचे विष कालवणा-या देवळांचा प्रेमा दूर झुगारून देणेच अगत्याचे आहे. देवळे आपल्या मूळ धर्मापासून कां चेवली? तर तो भटाभिक्षुकांच्या एकमुखी सत्तेखाली गेली म्हणून देळांत भट का घुसला आणि शिरजोर झाला? तर देवळांत एक कोणी तरी दगड्या देव बसला म्हणून. देवामुळे भट आणि भटामुळें देवळें अर्थात देवाचीच उचलबांगडी केली, तर भटाला व त्याच्या एकमुखी सत्तेला कायमची गति मिळून देवळांच्या इमारती व त्यांची उत्पन्न हव्या त्या देशकार्यासाठी आज मोकळी होतील. हिंदुस्थानातल्या सगळया मूर्ती व पिंड्या जमा करून एखाद्या मोठ्या मध्यवर्ती शहरांत त्याचे एक कायम प्रदर्शन करावे. म्हणजे भावी हिंदु पिढ्यांना आणि इतिहास संशोधकांना या प्रदर्शनांमुळे हिंदुजनांच्या धार्मिक उत्क्रातींचा इतिहास चांगला अभ्यासता येईल. रिकामी पडलेली देवळे आणि त्याची कोट्यवधी रुपयांची उत्पन्ने यांचा हिंदु समाजाच्या सुधारणेसाठीं व प्रगतीसाठीं कसकसा उपयोग करावयाचा, हे ठरविण्यासाठी एक अखिल भारतीय हिंदु मंडळ नेमावे. अशी कांही योजना झाल्यास पंथ मत पक्ष भेदांचा निरास होऊन देवळांचा अनेक सतकार्यांकडे उपयोग होईल. सार्वजनीक वाचलानये, संशोधन शाळा, वेधशाळा, शास्त्रीय प्रयोगशाळा, दवाखाने, अनाथाश्रम, सोशल क्लब, व्याख्यानमंदिरे, तालीमखाने, सहभोजनशाळा इत्यादि नाना प्रकारच्या देशोद्धारक गोष्टींकडे देवळाचा सदुपयोग अभेद भावानें करता येणे शक्य आहे. शुद्धी संघटनाचे कामही तेथे उत्तम होईल. सारांश, हिंदु समाजांत माणूसघाण पसरविणा-या देवळातल्या बागुलबोवा किंवा बागुलबाईच एकदा उचकून मध्यवर्ती प्रदर्शनात जाऊन बसली की हिंदुसंघटनांचा मार्ग पुष्कळच मोकळा होईल. या कामी त्यागाची इतकीही धडाडी हिदु जनांना दाखविता येत नसेल तर स्वराज्यालाच काय, पण जगायलाही ते कुपात्र ठरतील, यांत मुळीच संदेह नाही.

तो सच्चिदानंद परमेश्वर अखिल हिंदु भगिनीबांधवांना देव-देवळाची धार्मिक गुलामगिरी रसातळलाला नेण्याची प्रेरणा देवो, एवढी अनन्य भावानें प्रार्थना करून. हा बराच वाढलेला विचार आचारक्रांतीसाठी वाचकांच्या चरणी रूजू करतो.